

UNIVERSITATEA „OVIDIUS” DIN CONSTANȚA
ȘCOALA DOCTORALĂ DE TEOLOGIE
DOMENIUL DE DOCTORAT TEOLOGIE

TEZĂ DE DOCTORAT

Coordonator științific,

PR. PROF. UNIV. DR. NICOLAE BRÎNZEĂ

Doctorand,

ARHID. ȘTEFAN ADRIAN GHIUȚĂ

CONSTANȚA

2022

UNIVERSITATEA „OVIDIUS” DIN CONSTANȚA

ȘCOALA DOCTORALĂ DE TEOLOGIE

DOMENIUL DE DOCTORAT TEOLOGIE

**IMPORTANȚA PSIHOPEdagogiei creștine
ÎN EDUCAȚIA RELIGIOASĂ A TINERILOR.
ABORDARE INTERCONFESIONALĂ**

Rezumat

Coordonator științific,

PR. PROF. UNIV. DR. NICOLAE BRÎNZEĂ

Doctorand,

ARHID. ȘTEFAN ADRIAN GHIUȚĂ

CONSTANȚA

2022

CUPRINS

ABREVIERI	9
INTRODUCERE.....	10
1. Alegerea titlului și motivația lucrării.....	10
2. Scopul și obiectivele lucrării.....	12
3. Teologie și știință în abordările ecumenice.....	13
4. Importanța psihopedagogiei creștine în formarea conștiinței religios-morale a tânărului....	15
5. Relația psihologie/psihopedagogie cu psihopedagogia creștină.....	18
 CAPITOLUL I	 21
DEZVOLTAREA PERSONALITĂȚII TINERILOR ÎN ABORDAREA PSIHOPEDAGOGIEI CLASICE.....	21
2.1. Caracteristici generale ale evoluției tinerilor. Aspecte dominante ale dezvoltării.....	21
2.2. Dezvoltarea psihică. Caracteristici definitorii.....	28
2.3. Evoluția afectivității, motivației și voinței.....	37
2.3.1. <i>Evoluția afectivității.....</i>	<i>37</i>
2.3.2. <i>Evoluția motivației.....</i>	<i>40</i>
2.3.3. <i>Evoluția voinței.....</i>	<i>43</i>
2.4. Expansiunea personalității și a comportamentului.....	45
 CAPITOLUL AL II-LEA.....	 51
REVELAȚIA DUMNEZEIASCĂ, FUNDAMENT AL EDUCAȚIEI RELIGIOASE.....	51
1.1 Valorile iudeo-creștine ale educației.....	51
1.2. Hristos – fundamentul educației religioase.....	56
1.3. Elemente de pedagogie creștină la Clement din Alexandria	59
1.4. Educația religioasă în gândirea și opera Sfântului Ioan Hrisostomul.....	62

CAPITOLUL AL III-LEA	76
PSIHOPEDAGOGIA RELIGIOASĂ, COMPONENTĂ A PEDAGOGIEI CLASICE ȘI IMPORTANȚA EI ÎN EDUCAȚIA RELIGIOASĂ A TINERILOR.....	76
3.1. Caracteristicile psihopedagogiei religioase.....	76
3.2. Caracteristici comune ale pedagogiei clasice și psihopedagogiei creștine	78
3.3. Psihopedagogie creștină și educație religioasă în contextul diversității actuale.....	80
3.4. Formarea conștiinței religios-morale a tinerilor.....	82
 CAPITOLUL AL IV-LEA	
PSIHOPEDAGOGIA CREȘTINĂ DIN PERSPECTIVĂ INTERCONFESIONALĂ.....	85
4.1. Psihologie, psihopedagogie, educație religioasă în context ecumenic.....	85
4.2. Învățătura ortodoxă despre educația religioasă ca parte a psihopedagogiei creștine.....	88
4.3. Viziunea catolică privind creșterea și educarea tinerilor.....	102
4.4. Concepția protestantismului clasic cu privire la educația religioasă.....	112
4.5. Repere neoprotestante cu privire la dezvoltarea sentimentului religios la tineri.....	127
4.6. Rolul psihopedagogiei religioase în creionarea unui dialog interconfesional.....	128
4.7. Asemănări și deosebiri interconfesionale.....	131
 CAPITOLUL AL V-LEA.....	135
ABORDĂRI MULTIDISCIPLINARE ÎN DIALOGUL ECUMENIC CU PRIVIRE LA EDUCAȚIA RELIGIOASĂ.....	135
5.1. Raportul dintre teologie și psihologie, în era globalizării.....	135
5.2. Repere misionare în dialogul dintre științe, psihologie și religie.....	140
5.3.Provocările lumii contemporane asupra psihopedagogiei creștine și educației religioase.....	141
5.4. Dimensiunea multidisciplinară și interconfesională a psihologiei.....	144
 CONCLUZII	160
BIBLIOGRAFIE.....	166

Psihologia modernă a amputat latura transcendentă a omului, pentru că a promovat o viziune reduționistă în care sufletul este limitat doar la irascibilitate și poftă, la partea sa irațională, fără a pune în discuție și ideea de om religios sau cu aspirații spre educația religioasă.

Psihologia educației face referire la suflet mai ales prin intermediul minții, ceea ce limitează capacitatea de introspecție. Minte se ocupă și cu perceperea și înțelegerea trăirilor psihologice, cunoașterea adevărului, dar e percepție incompletă, față de tezaurul de experiențe, cunoștințe și simboluri religioase pe care le oferă universul credinței.

Toate procesele cognitive și teoriile psihologice nu reușesc să traseze identitatea religioasă a omului, creat după chipul și după asemănarea lui Dumnezeu. *„Școala laică modernă nu răspunde decât parțial nevoilor sufletești ale copilului; ea nu interpretează decât în mod imperfect cultura. Instrucția modernă laică actuală, nu deschide deloc calea vieții copilului, ea îl trimite la o încrucișare a drumurilor umanismului de o parte, ca și a creștinismului de altă parte. Ea îi descrie calea creștină ca abstractă și ireală, deci incapabilă pentru viață”¹.*

Ceea ce Creștinismul mărturisește dintotdeauna este caracterul personal al ființei umane, ființă umană care are chip după chipul Fiului lui Dumnezeu. Prin astfel de considerații se creează o falie întru psihologie și religie, din care cel mai păgubit este omul, redus doar la o ființă rațională. Procesul îndumnezeirii omului este inexistent în psihologia modernă.

Din acest motiv, orice formă de terapie psihologică nu corespunde unei viziuni holistice. Pot fi observate anumite consecințe în urma fenomenelor psihologice, fie ele individuale sau colective, dar nu pot oferi un răspuns complet asupra unei situații care intră sub lupa cercetării psihologice. Cu atât mai mult, psihoterapia fie nu funcționează, fie rezultatele obținute nu sunt de lungă durată. În domeniul religios, taina pocăinței dă roade în toate formele de impas psihologic, mai ales că acolo intervine harul dumnezeiesc.

Psihologia, prin promotorii săi, privește cu un oarecare aer de triumfalism arta duhovnicească, fie prin faptul că se consideră superioară, fie pentru că și-ar pierde identitatea printr-o apropiere de spiritualitatea creștină. Numai că, prin apropierea de arta spirituală a marilor duhovnici creștini, ar dobândi noi metode de îndrumare a oamenilor spre un echilibru spiritual și mental. Astfel ar fi depășite cadrele unei dezvoltări personale prin sine și ar dobândi o înțelegere mai adâncă a asemănării omului cu Dumnezeu.

¹ Mihail Bulacu, *Pedagogie creștină ortodoxă*, Tipografia Seminarului Monahal Cernica, București, 1935, p. 41.

Această viziune este esențială în domeniul psihologiei religioase, și se constituie într-un reper obligatoriu pentru a atinge țintele propuse în ceea ce privește actul educativ sau actul terapeutic din viața omului: „*Noi semănăm, udăm, îngrijim, dar numai Pedagogul Hristos are puterea și face pe oameni să crească în desăvârșire până la asemănarea cu Dumnezeu*”². Harul divin este elementul de legătură al omului cu Împărăția lui Dumnezeu, har despre care Sfinții Părinți spun că este „*intrinsec firii umane... nu este un dar adăugat umanului*”³. Chiar și cel mai mare păcătos de fața pământului nu este lipsit de harul dumnezeiesc.

Mila sau îngăduința lui Dumnezeu oferă oricărei persoane, prin intermediul harului, întoarcerea la credință. Spre deosebire de cei care neagă prin fapte contrare credinței existența harului, aceia care pun în valoare prin acte de iubire și de credință harul divin necreat vor avea o cunoaștere mult mai profundă a propriei persoane și vor deveni factori educaționali de contaminare pozitivă în comunitatea din care fac parte. Pedagogia mântuirii are în centrul ei, încă din copilărie, stimularea spre cunoașterea și practicarea virtuților⁴.

Misiunea pedagogic-diaconală a Creștinismului ecumenic reprezintă alegerea fundamentală a Bisericii pentru a se identifica cu slujirea lui Dumnezeu de reconciliere a lumii, prin cuvânt, faptă și atitudine. În acest model, *celălalt*, creștin și necreștin, este conceput mai întâi ca persoană, care este inclusă în misiunea lui Dumnezeu de împăcare și, prin urmare, el sau ea este un semen care trebuie slujit. În secolul al XIX-lea, diaconia în misiune a fost înțeleasă în principal ca un minister dedicat răspândirii creștinismului și, prin urmare, s-a concentrat în principal pe necreștini. Dar, începând cu anii 1950, aceasta s-a schimbat într-o viziune mai cuprinzătoare asupra diaconiei.⁵ Această interpretare holistică a diaconiei ca vehicul misionar al educației a condus la participarea Bisericii la dezideratele reconcilierii, eliberării și schimbărilor sociale și a dus la cooperarea cu oameni de alte credințe. În cercurile evanghelice această schimbare în interpretarea diaconiei nu este împărtășită și se menține subordonarea diaconiei sub aspectul strict de evanghelizare⁶.

² Nestor Vornicescu, *Principii pedagogice în opera “Pedagogul” a lui Clement Alexandrinul*, în „*Studii Teologice*”, 1957, p. 733.

³ Marc Antoine Costa de Beauregard, *Op.cit.*, p. 170.

⁴ Ernest Bernea, *Op.cit.*, p. 89.

⁵ D. Bosch, „In Search of a New Evangelical Understanding”, în *Word and Deed: Evangelism and Social Responsibility*, B. Nichols (Ed.), Orbis Books, 1994, p. 79; W. A. Whitehouse, „Christological understanding”, în *Service in Christ: Essays Presented to Karl Barth on his 80th Birthday*, 1966, p. 155.

⁶ J. A. Scherer and S. B. Bevans, *New Directions in Mission and Evangelization I: Basic Statements 1974-1991*, Orbis Books, 1992, pp. 278-279.

Interpretarea mai recentă, ecumenică, a modelului de diaconie, ca o modalitate de a aduce nedreptăți, cum ar fi corupția, încălcarea drepturilor omului, situația refugiaților și a persoanelor cu dizabilități la cunoștința publicului larg, este mult mai apropiată de idealul evanghelic instituit de către Domnul Iisus Hristos. Această nouă interpretare prezintă un semn clar al slujirii Bisericii și reconciliere în societate și oferă posibilități de cooperare cu oameni de alte credințe. Preocuparea față de educație constituie, în acest sens, un stindard al cultelor creștine în opera de misiune dialogică desfășurată în întreaga lume.

Educația, potrivit lui Clement Alexandrinul, presupune și implicarea tuturor aspectelor vieții spirituale, a virtuților creștine și a elementelor harice, iar prin acestea se manifestă în mod plenar fenomenele psihice: „*Pedagogia este credință în Dumnezeu, este învățatură a slujirii lui Dumnezeu, este instruire spre cunoașterea adevărului; este viețuire dreaptă, care duce la cer*”⁷. Ceea ce va determina o viziune completă asupra teraputicii sufletești a omului. În vremurile postmoderne s-a accentuat ideea vieții spirituale, dar nu așa cum a promovat-o creștinismul, ci prin fel și fel de terapii, metode, tehnici și exerciții așa-zis spirituale, care au creat mai multă confuzie în rândul oamenilor.

Din acest motiv au fost valorizate teorii psihologice precum psihanaliza, gândirea pozitivă, etc. Aceste teorii îl îndepărtează pe om de sursa educației creștine, cea mai potrivită pentru existența și devenirea sa. Omul trebuie privit ca ființă întreagă prin toate laturile sale: cea materială și cea spirituală (subconștient, inconștient și transconștient)⁸.

În cadrul procesului educativ creștin se pune accentul mai mult pe sobrietate și mai puțin pe o manieră ludică. „*Pedagogul omenirii, Cuvântul cel dumnezeiesc, folosindu-se de toată măiestria înțelepciunii, dorește cu toată puterea să mântuie pe prunci; îi sfătuiește, îi blamează, îi dojenește, îi ceartă, îi amenință, îi vindecă, le făgăduiește, le dăruiește*”⁹. Prin acest tip de educație copiii învață mai întâi despre respect și evlavie, condiții esențiale pentru a defini o persoană educată¹⁰.

Astfel se dezvoltă la copii capacitatea de relaționare socială prin intermediul căreia vor cunoaște cum să se raporteze și la Dumnezeu. Prin Taina Sfântului Botez, copiii vor fi călăuziți pe drumul spre desăvârșire de Sfântul Duh prin harul și darurile Sale. Disciplinele teologice se ocupă

⁷ Clement Alexandrinul, *Op.cit.*, p. 196.

⁸ Jacques Ulmann, *La pensée éducative contemporaine*, Presses Universitaires de France, Paris, 1976, pp. 11-18.

⁹ Clement Alexandrinul, *Op.cit.*, p. 209.

¹⁰ Sfântul Vasile cel Mare, *Ascețicele*, PSB 18, Ed. IBMBOR, București, 1989, p. 53.

de educația creștină a omului pe parcursul întregii vieți, și pleacă din interior spre exterior. Adică acționează la nivelul sufletului prin motivații interioare referitoare la dobândirea Împărăției lui Dumnezeu.

Din acest punct de vedere toate celelalte motivații își găsesc sensul atât timp cât se revendică din perspectiva mântuirii. În cadrul procesului de educare creștină a copiilor, atenția celor mici este îndreptată spre modelul pedagogului suprem, Iisus Hristos: „*Rătăcind în această viață ca într-un adânc întuneric avem nevoie de un conducător care nu greșește, de un conducător sigur. Iar cel mai bun conducător nu este omul, ci Cuvântul*”¹¹. Ne raportăm insistent la cele două firi ale Mântuitorului Hristos (Filip. 2, 5-11).

Dezvoltarea armonioasă a copilului, înnobilarea spirituală presupun și actele de manifestare a credinței, de la cea mai fragedă vârstă. Încă din primii ani ai vieții, copilul trebuie îndrumat și din punct de vedere al vieții duhovnicești, ceea ce îl va ajuta pe copil să aprofundeze tainele credinței mai târziu. Persoana umană este implicată și din punct de vedere afectiv, emoțional și spiritual. „*Forța educației nu se revarsă decât din izvorul viu al personalității omenești. Nici un statut și nici o programă, nici un mecanism al instituției școlare oricât de ingenios și bine chibzuit ar fi el, nu pot înlocui personalitatea în domeniul educației*”¹².

Spre deosebire de educația modernă care se preocupă mai mult de pregătirea intelectuală sau de aprofundarea unor abilități practice în vederea obținerii unui atestat profesional. Inima este centrul omului și orice formă de educație ar trebui să aibă ca reper sau ca punct de plecare dezvoltarea personalității prin intermediul unei educații complete, care să facă referire și la profunzimile spirituale ale sufletului. Educația modernă este preocupată mai ales de partea rațională a sufletului, prin transmiterea cu prioritate a unor informații despre subiectul studiat.

Sistemul educațional, pentru a-și atinge scopul, ar trebui să se ocupe nu numai de partea cognitivă, rațională, ci mai ales de aspectele care formează caracterul moral al omului. Din sublinierea caracterului moral, reiese faptul că omul este o ființă socială, într-o permanentă căutare a comuniunii cu semenii. Ținta educației este tocmai această stare de comuniune la care să atingă ființa umană. Numai prin aceasta omul își găsește sensul existenței.

Comuniunea cu semenii presupune o relație de iubire, neîngrădită de nici un impediment. Disciplinele actuale pe care le studiază elevii, eludează tocmai această forare a lor prin explicarea

¹¹ Clement Alexandrinul, *Op.cit.*, p. 171.

¹² K.D. Ușinski, *Opere pedagogice alese*, vol. I, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1956, p. 47.

și însușirea profundă a noțiunii de libertate prin iubire, de comuniune, cadrele esențiale care trasează adevărata identitate a omului.

În mod normal, aceste aspecte nu ar trebui să fie prezente doar în spațiul teologic, ci și în domeniul psihologiei educației. Abia atunci am putea vorbi de o psihologie a educației care epuizează toate laturile ființei umane pentru a-i oferi o autentică și completă identitate. Acest reduționism practicat de științele educației elimină educația creștină din sistemul de învățământ și pune în pericol creșterea frumoasă a tuturor copiilor.

Familia este primul educator al copilului în ceea ce privește religiozitatea copilului, felul cum copilul va transforma mai târziu învățătura religioasă în artă de a trăi: „*Scopul celor care se căsătoresc, spune el, este nașterea de copii, iar ținta lor să aibă copii buni, după cum pentru plugar cauza aruncării semințelor este grija pentru hrană, iar ținta plugarului la lucrarea pământului este strângerea roadelor*”¹³.

Este o datorie a părinților care nu trebuie neglijată; beneficiile acestei lupte a părinților pentru educarea religioasă a copilului se vor vedea în timp. Formarea și inițierea copiilor în cele duhovnicești în cadrul familiei reprezintă temelia oricărei educații religioase.

Copilul se va raporta în permanență la cele religioase dobândite în sânul familiei, mai ales că nu e vorba de învățături teoretice, ci asimilate prin trăire. În ceea ce privește practicarea virtuților, exemplul părinților este foarte important. Copilul va imita comportamentul părinților.

Cunoașterea este susținută prin mai multe mijloace precum cuvântul, parabola, metafora, simbolul, prin intermediul cărora se creează premisele unei cunoașteri discursive¹⁴. De altfel, prin cuvânt atenția este direcționată în mod voit spre Cuvântul lui Dumnezeu, sursa oricărei cunoașteri.

Toate aceste modalități sau mijloace de educare deschid și invită tinerele vârstare spre un univers al frumosului divin, care are un impact covârșitor asupra procesul educativ, asupra procesului de auto-cunoaștere, asupra tuturor aspectelor vieții. Ideile transmise în cadrul procesului educativ își găsesc scopul atât timp cât ele vor modela viața morală a omului.

Toate învățăturile și ideile religioase îl ajută pe om să dobândească virtuțile creștine care, odată ce sunt sădite în adâncul sufletului, vor da roade la vremea potrivită pentru o educație completă. În acest adânc spiritual informațiile bine asimilate se convertesc, prin intermediul revelației, într-o viață lăuntrică fecundă, plină de sensuri. De aceea putem spune că educația

¹³ Clement Alexandrinul, *Op.cit.*, p. 278.

¹⁴ Tiberiu Rudică, Daniela Costea, *Aspecte psihologice în mituri, legende și credințe populare*, Ed. Polirom, 2003, p. 68.

religioasă „poate deveni un prilej de fortificare interioară, de identificare a sinelui, de descoperire a idealurilor, de reconvertire a persoanei spre lumea valorilor absolute”¹⁵.

Finalitatea educației religioase este omul frumos, echilibrat, cu discernământ și bun-simț, altruist. Partea teoretică este o premisă spre partea practică sau empirică. Omul religios nu este o creație prin sine, ci își accentuează identitatea prin raportarea permanentă la Dumnezeu, izvorul luminii și al adevărului.

Cum sensul general al educației este de a-l face pe om să gândească, sensul darului deosebirii duhurilor sau discernământul este acela de a-l ajuta pe om să cunoască adevărata identitate a omului. Dar nu a omului autonom, ci a celui care trăiește în comuniune cu Dumnezeu și cu semenii.

Din punct de vedere psihologic, educația religioasă nu se ocupă cu doar cu transmiterea unor informații cu caracter religios, ci are în vedere și o „*conturare sau reformare a persoanei din perspectiva unor standarde valorice superioare*”¹⁶. Prin raportarea la Dumnezeu ca principiu esențial al vieții și al echilibrului duhovnicesc, persoana umană învață să facă diferența între ceea ce este bine și ceea ce este rău din punct de vedere moral și să aleagă mereu binele ca sursă a propriei sale deveniri în Hristos¹⁷.

În prezent caracterul pedagogic al diaconiei misionare este perceput ca fiind o slujire independentă a Bisericii. Oamenii și societățile au apreciat întotdeauna serviciile în educație oferite de către toate confesiunile creștine. Trebuie subliniat faptul că prin dedicarea bisericilor creștine, milioane de oameni au primit acces la educație, îndrumare și îngrijire medicală. Impactul acestui fapt nu poate și nu trebuie niciodată subestimat.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

IZVOARE PATRISTICE

1. ****Apologeți de limbă greacă*, col. PSB 2, trad., introd., note și indice de Pr. Teodor Bodogae, Pr. Olimp Căciulă, Pr. Dumitru Fecioru, Ed.IBMBOR, București, 1980.

¹⁵ Constantin Cucos, *Op.cit.*, p. 16.

¹⁶ *Ibidem*, p. 14.

¹⁷ Clement Alexandrinul, *Op.cit.*, p. 167.

2. ****Apologeți de limbă latină*, col. PSB 3, trad. Nicolae Chițescu, Eliodor Constantinescu, Paul Papadopol, David Popescu, introducere, note și indici Nicolae Chițescu, Ed. IBMBOR, București, 1981.
3. Calist Catafygiotul, *Despre unirea dumnezeiască și viața contemplativă*, în "Filocalia", vol. 8, trad., introd. și note de Pr. Prof. Dr. D. Stăniloae, ED. IBMBOR, București, 1979.
4. Clement Alexandrinul, *Comentariile sau explicarea Epistolei către Galateni*, trad. Arhim. Th. Athanasiu, Iași, 1901.
5. Clement Alexandrinul, *Pedagogul*, PSB 4, Ed. IBMBOR, București, 1982, trad. Pr. Dumitru Fecioru.
6. Evagrie Ponticul, *Tratatul practic. Gnosticul*, ediția a II-a, introducere și note de Cristian Bădiliță, Ed. polirom, 2003.
7. Mihail Psellos, *De Gregorii theologi caractere iudicium, accedit eiusdem de Ioannis Chrysostomi caractere iudicium ineditum*, Ed. Paul Levy, Leipzig, 1912, 46.
8. Sf. Grigorie de Nyssa, *Despre facerea omului*, în „P.S.B.”, vol. 30, trad. și note de Pr. Prof. Dr. Teodor Bodogae, ED. IBMBOR, București, 1998.
9. Sf. Grigorie de Nyssa, *In Hexaemeron*, 44, 69 AB.
10. Sf. Ioan Damaschin, *Dogmatica*, trad. de Pr. Dr. Dumitru Fecioru, ediția a III-a, Ed. Scripta, București, 1993.
11. Sf. Maxim Mărturisitorul, *Ambigua*, în „P.S.B.”, vol. 80, trad., introd. și note de pr. prof. dr. D. Stăniloae, ED. IBMBOR, București, 1983.
12. Sf. Maxim Mărturisitorul, *Mistagogia*, trad. de Pr. Prof. Dr. D. Stăniloae, ED. IBMBOR, București, 2000.
13. Sf. Maxim Mărturisitorul, *Scrieri și epistole hristologice și duhovnicești*, în „P.S.B.”, vol. 80, trad. și note de Pr. Prof. Dr. D. Stăniloae, ED. IBMBOR, București, 1990.
14. Sf. Vasile cel Mare, *Omilii la Hexaemeron*, în „P.S.B.”, vol. 17, trad., introd. și note de Pr. Dr. Dumitru Fecioru, ED. IBMBOR, București, 1986.
15. Sf. Iustin Martirul și Filosoful, *Apologia II*, PSB 2, Ed. IBMBOR, București, 1980, trad. Pr. Prof. T. Bodogae, Pr. Prof. Olimp Căciulă, Pr. Prof. D. Fecioru.
16. Sfântul Atanasie cel Mare, *Cuvânt împotriva elinilor*, 40, în Jacques Paul Migne (Ed.), *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, vol. 25, Paris, 1857, col. 81AB.

17. Sfântul Atanasie cel Mare, *Tratat despre Întruparea Cuvântului*, trad. Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, col. „PSB ”, vol. 15, ED.IBMBOR., București, 1987.
18. Sfântul Chiril al Alexandriei, *Glaphyre*, 2, în Jacques Paul Migne (Ed.), *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, vol. 69, Paris, 1857, col. 476.
19. Sfântul Chiril al Ierusalimului, *Cateheze*, Ed. Patriarhiei Române, București, 2003.
20. Sfântul Dionisie Areopagitul, *Opere complete și Scoliile Sfântul Maxim Mărturisorul*, trad. Pr. Prof. Dr. D. Stăniloae, Ed. Paideia, București, 1996.
21. Sfântul Gherman I, Arhiepiscopul Constantinopolului, *Tâlcuirea Sfintei Liturghii*, în *MO*, nr.9-10, 1974.
22. Sfântul Grigorie de Nazianz, *A treia cuvântare teologică*, 2, Ed. Anastasia, București, 1993.
23. Sfântul Grigorie de Nazianz, *Cuvântări teologice*, trad. de Pr. Ghe. Țilea și Nicolae Barbu, Ed. Herald, București.
24. Sfântul Grigorie de Nyssa, *Despre constituția omului*, 11, PG 44, 153 D-156 B.
25. Sfântul Grigorie de Nyssa, *Despre facerea omului*, în „P.S.B.”, vol. 30, trad. de Pr. Prof. Dr. Teodor Bodogae, ED.IBMBOR., București, 1998.
26. Sfântul Grigorie de Nyssa, *Despre feciorie*, 12, în „P.S.B.”, vol. 30, trad. de Pr. Prof. Dr. Teodor Bodogae, ED.IBMBOR., București, 1998.
27. Sfântul Grigorie Palama, *Cuvânt despre isihăști*, în „Filocalia”, vol. 7, introd. trad. și note de Dumitru Stăniloae, ED.IBMBOR., București, 1977.
28. Sfântul Ignatie al Antiohiei, *Epistola către Tralieni*, în „PSB”, vol. I, trad. Pr. Dumitru Fecioru, ed. IBMBOR, București, 1979.
29. Sfântul Ioan Gură de Aur, *Comentariu la Evanghelia după Ioan*, 66, în Jacques Paul Migne (Ed.), *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, vol. 59, Paris, 1857, col. 367.
30. Sfântul Ioan Gură de Aur, *Despre Preoție*, Ed. Basilica, București, 2015, trad. Pr. Dumitru Fecioru.
31. Sfântul Ioan Gură de Aur, *Omilia XX la Romani*, în Jacques Paul Migne (Ed.), *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, vol. 60, Paris, 1857, p. 597.
32. Sfântul Ioan Gură de Aur, *Omilie despre capturarea lui Eutropius (Homilia de capto Eutropio)*, în Jacques Paul Migne (Ed.), *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, vol. 52, Paris, 1857, pp. 395,55- 397,15.

RESURSE ECUMENICE

1. Comisia Teologică Internațională, *Creștinismul și religiile lumii*, 30 septembrie 1997, 114.
2. Conciliul Vatican II, *Gravissimum Educationis*, 1985, 8.
3. Congregația pentru Educația Catolică, *Școala catolică*, 1977.
4. Congregația pentru Educația Catolică, *Școala catolică în pragul mileniului al treilea*, 28 decembrie 1997, n.3.
5. Consiliul Pontifical pentru dialog interreligios; Congregația pentru evanghelizarea popoarelor, Instrucția *Dialog și proclamație: reflecții și orientări asupra dialogului interreligios și a proclamației Evangheliei lui Iisus Hristos*, 19 mai 1991, n. 45.
6. Gian Domenico Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, vol. 22, Veneția, 1778, f. 234 C.
7. *Gregorii Papae XVI, epistola ad archiepiscopos et episcopos Hiberniae* (Epistola Papei Grigorie XVI către arhiepiscopii și episcopii irlandezi, 16 ian. 1831), J.G. & F. Rivington, London, 1836, p. 16.
8. *Idem, Predica din Duminica a VII-a după Sfânta Treime, 11 iulie 1529*, W.A., vol. 29, f. 471.
9. John Calvin, *Commentaries on the Book of the Prophet Isaiah*, Baker Book House, Grand Rapids, 1981.
10. John Calvin, *Institutes of the Christian Religion*, Hendrickson Publishers Inc, Peabody, Massachusetts, 2008, transl. Henry Beveridge, 1100 p.
11. Martin Luther, *Către mai marii tuturor orașelor națiunii germane*, Ed. Saint Louis, X, 468, *apud* P. E. Kretzmann, *Op. cit.*, pp. 76-77.
12. Martin Luther, *Explicația Poruncii a Patra, Catehismul Mare*, Concordia Triglotta, f 62, *apud* P. E. Kretzmann, *Op. cit.*, p. 5.
13. Martin Luther, *Explicația Poruncii a Patra, Catehismul Mare*, Concordia Triglotta, f 629, *apud* P. E. Kretzmann, *Op. cit.*, p. 6.
14. Martin Luther, *Nobilimii creștine de națiune germană*, Ed. St. Louis, X, 337, *apud* P. E. Kretzmann, *Op. cit.*, p. 72.
15. Martin Luther, *Predica despre datoria de a trimite copiii la școală*, Ed. Saint Louis, X, 434.

16. Martin Luther, *Predica despre datoria de a trimite copiii la școală*, Ed. Saint Louis, X, 426, *apud* P. E. Kretzmann, *Op. cit.*, p. 17.
17. Martin Luther, *Predica din 11 noiembrie 1528*, Weimarer Ausgabe (mai jos: W.A.), vol. 30, I, Hermann Böhlau, Weimar, 1883-2009, ff. 57.